

В статье анализируется применение чисел, семантических признаков в ономастических материалах. В частности, подробно изучается использование чисел, лексических и символических признаков в структуре ойконим. Приводятся также мнения турецких ученых. Исследования по этой теме также упоминаются в каракалпакской топонимии. Объясняется важность предмета исследования для ряда областей науки.

The article analyzes the use of numbers and semantic features in onomastic materials. In particular, the use of numbers, lexical and symbolic signs in the structure of oikonyms is studied in detail. The opinions of the Turkic scholars are also given. Studies on this topic are also mentioned in the Karakalpak toponymy. The importance of the subject of research for a number of fields of science is explained.

“ОСТОНА” ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИГИНИНГ ИЧКИ МАЪНО ВАЛЕНТЛИГИ

С.Х.Махмудова – докторант

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: лингвомаданий бирлик, валентлик, концепт, “Зархал китоб”, яшаш дарвозаси, тириклик кўрки, эквивалент, куёвнавкарлар.

Ключевые слова: единица лингвокультурологии, валентность, концепт, “Золотая книга”, ворота жизни, краса жизни, эквивалент, куевнавкарлар (близкие друзья жениха, сопровождающие невесты).

Key words: linguocultural unity, valence, concept, “Golden book”, gate of life, fear of life, equivalent, kuevnavkars.

Маълумки, ҳар бир назарий маълумотлар амалий мисоллар асосида рўёбга чиқади. Фалсафий нуктаи назаридан караганда, олдин назария пайдо бўлиб, кейин амалиётда синалади. Аммо бу тушунча нисбий бўлиб, куп ҳолларда назарий тушунчаларнинг пайдо бўлишига ходисаларнинг амалдаги рўёси туртки бўлади. Жумладан, тадқиқ қилинаётган ягона бир сўз шаклидаги “остона” лингвокультуремаси тил ва маданиятнинг ажралмас бирлиги сифатидаги назарий маълумотларни келтириб чиқаришга асос бўла олади. Шунингдек, келтирилган ҳар бир назарий ёндашувлар амалий мисоллар билан тасдиқланади.

Кўпчилик изланувчилар лингвомаданият тушунчасига турлича ёндашдилар. Жумладан, Эмил Бенвенист тил ва маданият тушунчасига қуйидагича таъриф беради. “Инсоният лингвомаданиятни уч бирликда тасаввур қилади. Бу тил, маданият, ва инсон шахси. Яъни лингвомаданиятни “линза” деб ҳисобласак у орқали тадқиқотчи моддий ва маданий қадриятларни ўргана олади. Мана шу “линза”нинг асосини лингвомаданият тушунча эгаллайди”. Бу йўналишдаги изланишларни “концепт” атамасининг тахлилисиз тушуниш мушкул. “Концепт” атамаси илмий адабиётларда XX асрнинг ўрталарида пайдо бўлди. (С.А.Аскалдовнинг “Концепт ва сўз” деган мақоласи. 1928 йил).

“Тил бу инсоният фикри ва психикасини очишга хизмат қиладиган калитдир..., шунингдек, миллатни тавсифлаш учун хизмат қиладиган воситадир. Тил нафақат тараққиётга йўл очади, балки унинг ўтмиш замони воқеаларини баён этади”,-деб таъкидлаган эди рус олими Луи Елмслев. Ҳозирги пайтда концепт атамасига кўпгина таърифлар берилган. “Краткий словарь когнитивных терминов” луғатининг мултифлари концепт атамасига қуйидагича таъриф беришган.

Концепт-бу мавҳум бирлик бўлиб, унинг маънолари инсоннинг фикрлаш жараёнида воқеланади. В.Н.Телия фикрича концепт-мавҳумликнинг юқори даражадаги маъно ифодаловчи категориясидир. Концепт-маданиятнинг микро модели бўлиб, маданиятни яратади ва ўзи ҳам маданиятдан яралади,-деб таърифлаган эди Ю.С.Степанов Г.Г.Слишкин талқинида концепт-жамоа фикрий қарашларидан ташкил топиб, миллий хотирада сақланади. “Концепт тушунчаси тор ва кенг маданий тушунчаларни (урф-одат, расм-русм) ўзида акс эттиради”,-деб ёзади В.В.Колесов. Муаллиф бу фикрга қўшимча қилиб, концепт-сўз маъносининг бошланиш нуктаси ва унинг охири мазмун ривожидир, дейди. С.А.Юлтимирова концептларни ўрганишнинг уч ёндашувини белгилайди: лингвистик, когнитив, культурологик.

Юқорида келтирилган замон талабига мос ҳар томонлама ривожланиш қонунига вобаста бўлган тил ва маданият бирлиги ҳисобланган тушунчаларни илмий жиҳатдан чуқур ўрганиб тадқиқ қилиш кейинга

қолдириб бўлмайдиган муаммолардан бири эканлиги шубҳасиздир. Жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган глобаллашув жараёнида ўзаро алоқаларни кенгайтириш учун биринчи навбатда турли миллат ва элатларга мансуб бўлган тил ва маданият, ўзаро алоқаларни илмий асосда ўрганиш давр талабидир. Ҳозирги даврда мазкур масала ечимига бағишланган қатор илмий ишлар бажарилган. Тил ва маданиятга боғлиқ бўлган илмий ишларнинг генетикаси ва ривожига ҳақида гап боради. Тил ва маданиятнинг ажралмас бирлик эканлиги ҳақидаги муаммони ечишга биринчи бўлиб қўл урган В.фон Гумбольдтдир. “Инсоният тиллари қурилишининг турлича эканлиги ва унинг миллий маданиятга таъсири”. Гумбольдтнинг илмий ишларидан руҳланган таниқли тилшунос олим И.А.Бодуэн де Куртене бу ғояларни ривожлантирди. Унинг фикрича тил-бу мулоқот воситаси, фикрни баён этиш воситаси. Бу воситаларга қўшимча қилиб, маданиятни тил атамасининг ажралмас қисми деб ҳисоблаган. Бу йўналишдаги илмий изланишлар 20-аср охиригача келиб жадал ривожланди. Шу кенг қамровли изланишлар натижасида турлича атамалар ҳам пайдо бўлди. “Лингвокультурология (лингвомаданият), лингвокультурема (лингвокультурологиянинг бирлиги), концепт. Шунингдек, бу йўналишдаги изланишларнинг йўлбошчилари сифатида В.Н.Телия, В.В.Воробёв, В.А.Масловларнинг илмий тадқиқот ишлари тил ва маданият бирлигининг ривожига ўзининг катта ҳиссасини қўшди. Ушбу тушунчаларнинг ўзаро фарқли жиҳатларини профессор Ў.Юсупов қуйидагича изоҳлайди. “Лингвокультурема-ўз семантикасида(маъносида) маданиятнинг бирор бўлагини акс эттирувчи тил ёки нутқ бирлиги. Лингвокультурология учун халқ маданиятини лисоний кўринишда намоён этиш асосий вазифа ҳисобланади. Халқ маданияти тил орқали вербаллашади, айнан тил маданиятнинг таянч, асосий тушунчаларини ҳаракатга келтиради ва уларни белгилар кўринишида, яъни сўзлар воситасида ифода этади.

Масалан: шеърят дарғаларидан бири бўлган Ғ.Ғулом қаламига мансуб “Вакт” шеъридан олинган қуйидаги парчага назар солсак, бетакрор ажойиб таҳлил йўналишига рўбарў келамиз.

Яшаш дарвозаси остонасидан
Зархал китоб каби очилур олам,
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.

Шеърнинг биринчи-қаторидаги сўзларда худди биз юқорида қайд этган сўзларнинг ички маъноларини шеърый тарзда битгани унинг буюк маҳоратидан далолат беради. Шу учта сўздан иборат бўлган тил бирликларининг ички маъносини аниқлаш учун сўз бирикмаларига ажратамиз: Яшаш дарвозаси= Ватан сарҳадлари; дарвоза остонаси=Ватан чегара

худудларида жойлашган сарҳадлар; бундан ташқари яшаш дарбозаси остонасидан олам очилур. Худди шунингдек, остонада зарҳал китоб очилур. Яъни, қимматбаҳо, ноёб, дунёда ягона миллий қадриятларимиз намоён бўлади. Боз устига тирикликнинг кўрки меҳнат, меҳру-муҳаббат ҳам остонадан билинур. Инсонни азиз қилувчи унинг кўрки ҳисобланган одоб-ахлоқи орқали муқаррам (оллоҳ) уни азиз қилади. Мана шу келтирилган биргина таҳлил остона сўзининг қатор ички маъноларини ёритиб беради.

Юқорида келтирилган таҳлил моҳияти тил ва маданиятнинг том маънодаги бирлигини англатади. Чунки, агарда сўз лексик маъно англатса, маданиятга доир шу сўзнинг бирлиги инсоннинг ички ҳис ҳаяжони маданияти, урф-одатлари, умуман, олганда барча инсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштиради. Жоиз бўлса, шу фикр сингари тадқиқотимиз мавзуси бўлган “остона” сўзининг сўз сифатидаги лексик маъносидан ташқари: Ватан, эл-юрт, ривожланиш тарихи, буюк инсонлар қолдирган бебаҳо қадриятлар тушунчаларини маълум матнларда бевосита ифодалайди. Фикримиз тасдиғи сифатида қуйидаги мисолни келтирамиз:

“Бошини сарак-сарак қиларкан, бетида ажиб бир жилмайиш пайдо бўлди. Ўзича овоз чиқазиб «боласи тушмагур-э, боласи тушмагур-э», деб юборганини билмай қолди. Остона ҳатлаб ичкарига кирди”.

С.Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясидан келтирилган парчада “остона” лингвомаданият бирлиги ҳисобланса ҳам, у ўз атрофида қўшимча миллий тилимизга хос сўз бирикмаси ва жумлаларни қамраб олади. Адиб остона атамасини уйга кириш учун тўсиқдан сакраб ўтди деган маънода ишлатмасдан, инсон учун қадри бўлган нарсаси, уй жойларининг қадрини билдирадиган тушунчани келтирган. Аниқроқ қилиб айтганда, Иқром учун бу хонадоннинг бир бўлаги ҳисобланган остона табарруқ гўша сифатида тасвирланган. Остонани босиш гуноҳи азимдир. Шунинг учун остонани ҳатлаб кирди. Парчадаги бошқа бир бирикмага этиборимизни қаратсак. Ўзича овоз чиқариб “боласи тушмагур-э, боласи тушмагур-э”, деб юборганини билмай қолди. Бу гапдаги боласи тушмагур-э фақатгина ўзбек тилига хос бўлиб, оналарнинг фарзандига бўлган чексиз меҳру муҳаббатини билдиради. Бу бирикмага изоҳ бериш ҳатто тилшунос учун ҳам қийинчилик туғдиради. Бу фразеологик бирикма сўз бирикмасими, эркин сўз бирикмасими, турғун сўз бирикмасими яъни, шўх, шайтон, эркалаш сўзларининг маънодошими. Умуман олганда, яқка фарзанди бўлган онанинг боласига нисбатан муносабати икки маъно кашф этади. Биринчи маъно-унинг эркалаши; Иккинчи маъно-ўғлининг инсонлар учун бебаҳо ҳисобланган гўшасининг бир бўлаги бўлган хонадоннинг остонасини ҳам кўз қорачигидек асрашидан қувонади.

“Тўй-томоша қилиб, қўш қарнай қўш сурнай чалдириб, қуёвнавқарлар билан остонага қадам қўйган хотини эди”.

Этибор бериб қарасангиз кичик бир содда гапда ўзбек миллатига хос фақатгина тўй сўзи эмас тўй-томоша (томоша бошқа маъно англатади), қўш қарнай алоҳида олинганда қарнай бу миллий чолғу асбоби, қўш сурнайда эса тўй тантана, халқ сайллари, байрамларда иштирок этадиган чолғу асбобидир. Мазкур гапда сурнай чолғу асбоби ҳам қўш сўзи билан бирикма сифатида келтирилган. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳар иккала чолғу асбоблари қарнай ва сурнай

бир-биридан ажралмас, ўзбекларга хос бўлган чолғу асбобларидир. Бундан ташқари қуёвнавқарлар сўзи ҳам ўзбек тилига мансуб бўлиб, қуёвни келин уйига кузатиб борадиган яқин ўртоқлари ҳисобланади. Энди остона атамаси ҳам шу таҳлил қилинаётган гапнинг бир бўлаги ҳисобланиб, мазкур бирикликнинг ички маъноларидан бири ўтмиш, ажойиб, сеҳрли, орзусига эришган даврни эслаш туйғуси. Бу ҳис ҳаяжонни келтириб чиқарадиган нарсаси юқорида тилга олинган чолғу асбоблари, қуёвнарқар ва қўш-қўш яқин ўртоқларию дилтортар қўшиқлар Нормат хотинининг унинг муқаддас хонадонини остонасига қадам қўйган давларини ёдга солади. Бу муқаддас уй остонаси, унга қадам қўйган янги келин, ажойиб миллий чолғу асбобларимиз буларнинг барчаси инсон ҳаётининг бир бўлагидир.

Ўзбек миллатига хос тақрорланмас лингвомаданий бирикларнинг бири бўлган остона сўзи ҳам умумий миллий қадриятларнинг кўп маъноли бирлигига айланган. Остона концепти кўп қиррали ҳисобланиб, нафақат ижобий, фахрланадиган миллий тушунчалар билан боғлиқ бўлмасдан салбий, миллий қадриятларимизга қарши маъно ва тушунчалар ҳам ифодалайди. Ёзувчи С.Аҳмаднинг “Уфқ” асаридан келтирилган қуйидаги жумлага этиборимизни қаратсак.

“Никоҳсиз остона ҳатлаб кириб чиқишларинг қандоқ бўларкин, гап сўзга қўйманглар мени дедилар”.

Бу парчада остона сўзи буюк, муқаддас қошона сифатидаги покиза хонадон тушунчасини англатади. Тор маънода эса миллий урф-одатларимиз хотин-қизларимизни никоҳсиз бошқа хонадонга хотин ёки бўлажак хотин сифатида остона ҳатлаб ўтиши умуман мумкин эмас. Бу қадрият хонадон аҳли, қўни-қўшнилар маҳалла ва охири ватанимиз сарҳадларида ҳам гуноҳ ҳисобланади. Буни қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Чизмадан маълумки, остона атамаси миллий-маданий қадриятларимизга, урф-одатларимизга хос барча тушунчалар ота-она мероси сифатида қадрланиши даркор. Бошқача қилиб айтганда, остона концепти бутун бир давлатимиз, ота-боболаримиз кўз қорачигидек асраган меросини ёш-авлодларга етказиб, ғаразли кучлардан асраши керак. Остона-лингвомаданий тушунча сифатида кўп йўналишларни ўзида қамраб олган, жумладан, Ватан бўсағаси, давлат, туман, қишлоқ, шаҳар ёки қўчаларнинг чегараси, шунингдек, ички ва ташқиқа бўлинадиган шахсий яшаш жойининг дарвозаси, қайғу, ғам, алам, қийинчилик, ночорлик давларида минбар сифатида намоён бўлган.

Мақоламизда келтирилган “Остона” концепти бирлиги шу йўналишдаги илмий ишларнинг кичик бир зарраси ёки денгиздан томчидир. Шунини ҳам эътироф этиш керакки, миллатимиз кўрки бўлган тил ва маданиятимизни ўзида мужассамлаштирган лингвомаданий сўз ва нутқ бирикларини ўрганиш ва уларни дунёга тараннум этиш – бу ўзликни намоён этишидир.

Адабиётлар

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. -М.: «РУДН», 1997, - С 331.
2. Исафилова Д.Ш. Взаимосвязь языка и культуры как основной объект лингвокультурологии. // Вестник ТГПУ (Томский государственный педагогический университет). 2010.№2(20). -С 217-220.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. -С. 288.
4. Аҳмад С. “Уфқ” трилогия. Ғафур Гулом номдаги Адабиёт ва санъатнашриёти. –Тошкент: 1976. 481-б.

5. Ғулом Ғафур. Асарлар. 12 томлик. – Тошкент: “Фан”, 1970-1978.

РЕЗЮМЕ

Маколамиз мавзуси тил ва маданият бирликлари ҳисобланган лингвокультурология ходисасини ўрганишга бағишланган бўлиб, унда “Остона” лингвомаданий бирлигининг ички маъно валеңтлиги доирасини аниқлашга бағишланган изланишларимизнинг айрим тафсилотларини эътиборингизга ҳавола этамиз

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу лингвокультурологической единицы узбекского языка “Остона”(порог). Объектом исследования явились произведения “Уфк”(небосклон) знаменитого писателя Саида Ахмада и “Вақт”(время) Гафура Гуляма. Основная цель исследования-нахождение в текстах, художественных произведениях лингвокультуры, значения которых не отражены в современных толковых словарях.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the linguocultural units of the Uzbek language “Ostona”(Threshold). The object of the research is “Ufk”*(Dawning) by the famous writer Said Ahmad and “Vaqt”(Time) by Gafur Gulyam. The main aim of the research is to find linguocultures in the texts of works, the meanings of which are not reflected in modern explanatory dictionaries.

ИЛК СИНОНИМ ЎҚУВ ЛУҒАТЛАРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ БОСҚИЧЛАРИ

Г.Р.Мирханова – ўқитувчи

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: нотиклик, лексикография, ўқув луғатчилиги, араб луғатшунослиги, рус луғатшунослиги, синонимик луғатлар.

Ключевые слова: ораторское искусство, лексикография, учебная лексикография, арабская лексикография, русская лексикография, синонимические словари.

Key words: oratory, lexicography, educational lexicography, Arabic lexicography, Russian lexicography, synonymous dictionaries.

Кескин кураш ва ракобат ҳукм сураётган, манфаатлар тўқнашви кўчайган, глобаллашув жараёнлари инсоният учун қутилмаган муаммоларни келтириб чиқараётган биз яшаб турган давр инсондан ўта фаол, сергак, миллий ўзлик ва маънавий қадриятларга содиқ бўлишни талаб этади. Шу боис мамлакатимиз томонидан ҳар қандай ижодий ташаббус, илм олиш ва интеллектуал салоҳиятни ошириш учун зарур барча шарт-шароит яратилмоқда. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, замонавий инсоннинг коммуникатив имкониятларини ривожлантиришни талаб қилади. Мулоқотнинг энг муҳим воситаси бу – сўз бўлса, фикрни таъсирчан, тўлиқ ва жозибали ифодалашнинг муҳим воситаси бу – синонимлардир. Тил қанча қадимий бўлса, ундаги синонимлар ҳам шунча қадимий.

Синонимлар юнунча σύν “бирга”+ ὄνομα “ном” сўзларининг ўзаро бирикувидан юзага келган бўлиб, нутқнинг таъсирчанлигини ошириш, фикрни янада аниқ, жонли, мантқий ва хилма-хил ифодалашнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Мавжуд илмий адабиётларда синоним сўзларнинг ишчи таърифида бир туркумга мансуб бўлиши, ёзилиши, талаффузи ҳар хил, аммо маъноси бир хил ёки яқин бўлган сўзлар эканлиги акс этади. Синонимлик ўта серкирра ҳодиса бўлиб, берилган аксарият таърифлар синонимиянинг моҳиятини ҳар томонлама қамраб олмайди. Шу боис тилшуносликнинг илк даврларидаёқ ушбу бадий тасвир воситалари моҳиятини очиш, уларнинг маъносини қайд қилиш, рўйхатларини тузишга қизиқиш кучли бўлган.

Шуни таъкид билан айтиш мумкинки, тилшунослик тарихида яратилган илк манбалар луғатлар бўлса, луғатчилик тарихида мавжуд бўлган энг қадимий луғатларнинг аксари синонимлар изоҳига бағишланган глос ва глоссарийлар эди. “Умуман, синонимларни ўрганиш ва у билан боғлиқ луғатларни тузиш узоқ даврли тарихга эга. Масалан, милонинг бошларида хитойликлар шоирлар фойдаланиши учун дунёдаги биринчи синонимлар луғатини тузганлар” [1:38].

Сўнгги йилларда жаҳон тилшунослиги, қолаверса, ўзбек тилшунослигида бажарилган тадқиқотлар тилшунослик тарихида яратилган илк луғатларнинг соф амалий эҳтиёжлар – ўқув мақсадида яратилганини исботлади [2:43]. Жумладан, сўз маъносидаги нозик фарқларга асосланган синонимлар мавзусига бағишланган ҳар қандай луғатнинг яратилиш асосида таълимий мақсад – нотикликка ўргатиш, нутқий компетентликни ўстириш мақсади ётган. Маъноси бир

хил ёки яқин бўлган сўзларнинг семантик имконияти, қўлланиш ўрни, чегараси, ўз ёки ўзлашмаллиги ва бошқа хусусиятлари уларни махсус луғатларда жамлаш ва изоҳлаш эҳтиёжини юзага келтирган.

Жаҳон луғатчилиги тарихида синонимлар бўйича антик даврлардан то бугунги кунгача яратилган замонавий ўқув луғатлари тараққиётининг уч босқичини ажратиш мумкин:

1. Қадимги нотиклик мактаблари ҳамда диний мактаблар учун ўқув воситаси вазифасини ўтаган илк синоним рўйхатлари, луғат типидоғи дарслик ва қўлланмалар (милондан олдинги VI-V асрдан милоннинг ўрта асрларига қадар);

2. Муқаддас китоблар матнини тушуниш, сўз маъносидаги нозикликларни фарқлаш мақсадида яратилган синонимлар ўқув луғатлари (XI-XII асрлардан XX асргача);

3. Адабий тил тараққиёти, она тилини ривожлантириш, тилнинг бой имкониятларини намоён қилиш мақсадида яратилган янги авлод синоним ўқув луғатлари (XX аср бошларидан ҳозирги кунга қадар).

Буддизм вакили, донишманд Амара Синх қаламига мансуб милондан аввалги V-IV асрларга оид “санскрит тилида битилган биринчи ва энг машхур синонимлар луғати сифатида тан олинади Амаракоса” (санскр. अमरकोश – Amarakośa, “Амара луғати”) луғати мутахассилар томонидан. Амара – муаллифнинг номи бўлиб “ўлмас”, “коша” – “луғат”, “ҳазина”, “тўплам” маъноларини англатади. Луғат сўзлиги мавзувий принципга асосланганлиги сабабли идеографик луғат деб юритилади.

Ўзбек ўқув луғатчилигининг назарий ва амалий масалаларини илк марта монографик планда ўрганган олима Б.Бахриддинова Амара Синхнинг “Амаракоса” луғатига ўз даврининг муҳим илоҳий тушунчалари, кундалик турмушда учрайдиган маъноси тушунарсиз сўзлар изоҳига бағишланган илк ўқув луғатлари намунаси сифатида ёндашади: “Луғат 10 минг сўзни қамраб олган. Луғат қурилмаси унинг нафақат тилининг лексик бирликларини қамраб олиши, балки ўзида “оламнинг лисоний манзараси”ни акс эттирганидан ҳам далолат беради. Луғат матни учта китобга (қағда) бўлинади, унинг ҳар бири ўз навбатида маълум бир мавзудаги сўзни бирлаштирган лексик-семантик гуруҳни ифодаловчи бобларга (варга) ажратилган.

Луғатнинг биринчи китоби “Сабда-варга” (сабда – тил, нутқ)нинг олтинчи бобида инсоннинг худолар ва